

եւ ունիմ ձեռքիս տակ միայն «Կայծեր»ն ու «Սամուէլ»ը — չենք քննադատեր անոր գրական ու պատմագրական աշխատութիւնները, չենք հարցնէր, թէ ո՞ր աստիճան այդ վերջիններու մէջ յարգուած է պատմական ճշմարտութիւնը, թէ ո՞ր աստիճան Բաֆֆիի ստեղծած տիպերը կը համապատասխանեն պատմական իրականութեան եւայլն:

Թոռուցիկ ակնարկ մըն է, որ կը նետենք գրողին ու իր գործին վրայ: Բաֆֆին դեռ երկար ժամանակ պիտի սպասէ իր բովանդակ գործն ընդգրկող եւ անաչառօրէն վերլուծող քննադատին: Քառասուն տարի է անցել մահէն ի վեր, բայց տակաւին վառ են կրքերը հայոց չարչրկուած իրականութեան մէջ՝ այդ մեծ մարդու քաղաքական գրականութեան շուրջը...

Անոր վիպական գրուածքներու մէջ կայ յօրինուածքի եւ ուղարուութեան բաժինը:

Առաջինը երեւակայութեան արդասիքն է, երկրորդը՝ պատմական իրականութեան արտացոլումը: Այդպէս է «Սամուէլ»ը, այդպէս եւ «Կայծեր»ը:

Հաւանական է, որ մեր հեղինակը ժամանակին կարողացած է եղեր Մանձօնիի աշխարհահռչակ վէպը, — Ալխասնիքո Մանձօնիի՝ որ իտալական աշխարհի Բաֆֆին է:

Այդ վէպը «Նշանուածներ» խորագրով (Promessi Sposi), որ թարգմանուած է բոլոր քաղաքակիրթ լեզուներով, անշուշտ, նաեւ ռուսերէն — միակ օտար լեզուն, որ զիտէր հայ վիպասանը — այդ բախտորոշ վէպը ժամանակին ցնցեց Իտալիոյ ամբողջ գաղափարական երիտասարդութիւնը եւ վառեց ապստամբութեան հրդեհը Ապենինեան թերակղզիի մէջ, ձիւղդ ախպէս, ինչպէս «Կայծեր»ը մեզ մօտ:

Հոգ ալ, յեղափոխական այդ վէպի մէջ, երկու գեղձուկներու սիրային ինտրիգը յօրինուածք մըն է, երեւակայութեան ստեղծագործութիւն մը՝ վարագուրելու համար հեղինակի բուն նպատակը — նկարագրել, ցուցաբերել վառ դոյներով հայրենիքի ստրուկ ու պառակտուած ժողովրդի առջեւ տարկանոնութիւններն ու չարիքները օտար լուծի, օտար, ստեղծականութեան, որ վաղուց հեռի ծանրա-

ցած էր այդ հին, քաղաքակիրթ ժողովրդի վրայ:

Նման են երկու հինաուրց ազգերու ճակատողիքը, երբեմն անկախ, ինքնիշխան, հըպարտ, ապա օտար բռնութեան ներքոյ ճղմուած ու խոնարհ, — նման են եւ անոնց ընդվզողութի մարդարէները: Մանձօնին եւս շղթայազերծեց ահաւոր եւ անհաւասար հերոսամարտ մը, որ տասնեակ տարիներ շարունակ կը լափէր Իտալիոյ մարտնչող երիտասարդութիւնը, կ'ընչնչացնէր ցեղին ծաղիկը բանտերու, աքսորավայրերու եւ մարդկային սպանդանոցներու մէջ եւ — հակառակ Գարիբալդեան քաջերու խոյանքներուն — պիտի դլորուէր հաւանականորէն վիժման արիւնտտ անդունդները, եթէ Յրանտան օգնութեան չհասնէր իր հարիւր հազարաւոր բանակով եւ չքէր աւստրիացիները Իտալիայէն...

Մանձօնին եւս բանաստեղծ մըն էր եւ նոյնպէս սկսեր էր իր գրական կառիքը բացառուէր ոտանաւորներով: Բաֆֆին եւս ուսմանտիկ մըն էր, ինչպէս Մանձօնի, որ ուսմանտիգմի*) մեծագոյն ներկայացուցիչներէն էր Եւրոպայի մէջ: Այդ հոսանքի ոգին — սէրը դէպի անցեալը, մասնաւորապէս դէպի հայրենի անցեալը, դէպի պատմութիւնն ու պատմական հնութիւնները, դէպի խորհրդաւորն ու երեւակայականը — այդ մեղմարձոտ սէրը, որ ոգին է ուսմանտիգմի, կը թափանցէ, կը շնչաւորէ Բաֆֆիի բովանդակ գործը:

Արեւմուտքէն եւ Ռուսաստանէն ուրիշ նըշանաբաններ եւս կուգային դէպի հայկական հորիզոնները. նշանաբաններ եւ սկզբունքներ, որոնցմով տողորուած է «Կայծեր»ի հեղինակի ընկերային-փիլիսոփայական աշխարհահայեացքը:

Կուգար Ռուսաստանէն ժողովուրդի խանդավառ պաշտամունքը, սէրը դէպի սեւ, չարքաշ, թշուառ ու համր աշխատաւոր զանգուածը, հաւաճըր դէպի անոր ստեղծագործ կարողութիւնները:

Կուգար Արեւմուտքէն ազգայնութեան մեծ, անմահ սկզբունքը (principe de nationalite'), — նուերական հաւատամքը ազգերու

*) Վիպապաշտութիւն... Մ. Վ.